

Вітальні промови виголосили А.Бескид, Г.Жаткович, А.Волошин, а також Т.Масарик, який російською мовою висловив радість у зв'язку з добровільним приєднанням Закарпаття до ЧСР і, між іншим, заявив: «Ви, русини, стільки прав будете мати, скільки виборите для себе»³². Згадуючи цю подію, Августин Волошин у своїх спогадах писав: «Было то событие не лиш исторично-важное, но и широтеплое, братское! Золота Прага торжественно привитала русинов, щиро погостила и мы з надеєю на лепшу будущность вернулись до дому»³³.

Приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки було оформлено на Паризькій мирній конференції Сен-Жерменським договором з Австрією від 10 вересня 1919 р. Чехословацька зобов'язувалася «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами, як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави»³⁴. Входження Закарпаття до складу Чехословацької держави було підтверджено й спеціальним параграфом (48) Тріанонського мирного договору з Угорщиною від 4 червня 1920 р., де зазначалося: «Угорщина визнає, як уже були вирішили держави, союзні і об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї ж включено автономну територію Південнокарпатських русинів»³⁵.

6. Приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки

Приєднанням Закарпаття до Чехословацької республіки в 1919 р. було покладено початок новому багатому в чому суперечливому, але дуже важливому і загалом значно позитивнішому, порівняно з минулими, етапові в розвитку цього самобутнього українського краю³⁶.

Утім, сам процес визначення головних напрямів чехословацької політики щодо Закарпаття був складним і суперечливим. Головною метою чехословацької політики щодо Закарпаття була поступова інкорпорація краю. Для організації адміністрації в Ужгороді у липні 1919 р. створюється Цивільне управління на чолі з чеським адміністратором Я.Брейхом, з яким на Закарпаття прибули перші чехословацькі чиновники. А першим нормативним актом, який визначав правовий статус органів державного управління на території краю і дав йому офіційну назву, став затверджений 7 листопада 1919 р. Радою міністрів ЧСР і проголошений в Ужгороді 18 листопада «Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької республіки».

Його перша частина гарантувала виконання основних положень Сен-Жерменського договору щодо Закарпаття. Зокрема, підкреслювалося, що «територія Русинів буде мати свій сойм». За другою частиною Генерального статуту встановлювалася демаркаційна лінія між словаками і русинами. У третій частині цього документа йшлося про те, що аж «до юридичного визначення вибраним соймом буде вживатися історична назва Підкарпатська Русь; паралельно цьому може вживатися назва Русинсько», а «в школах народна мова буде мовою навчання, як і офіційною мовою взагалі». Згідно

з положеннями четвертої частини статуту, празький уряд мав право іменувати тимчасового адміністратора, у розпорядження якого виділялася необхідна кількість урядників, а також призначати «тимчасову русинську автономну директорію» як дорадчий орган «по законодавству і управлінню в усіх мовних, шкільних і релігійних питаннях та в питаннях місцевого управління», у виборі та заміщенні чиновників і службовців адміністративних структур тощо³⁷.

До складу Директорії Підкарпатської Русі, яку очолив Г.Жаткович, увійшли відомі закарпатські діячі Ю.Бращайко, А.Волошин, Ю.Гаджега, К.Прокоп (його згодом заступив Є.Пуза), О.Торонський. Директорія мала шість відділів: закордонний, культури і шкіл, промисловості і торгівлі, землеробства і продовольства, внутрішніх справ, фінансів, кожен з яких очолював один з її членів. Директорія, члени якої, до речі, були вкрай незадоволені змістом Генерального статуту, розпочала свою діяльність з низки політичних і соціально-економічних вимог. Однак більшість з них ігнорувалась як Цивільним управлінням, так і празькою владою. На знак протесту 19 лютого 1920 р. члени Директорії подали у відставку³⁸.

29 лютого 1920 р. була схвалена Конституція Чехословацької республіки під назвою «Конституційна Грамота». Вона складалася з трьох частин – Вступного закону до Конституційної хартії, власне Конституційної хартії та Закону про принципи мовного права. Усі ці частини містили положення, що регулювали різні аспекти правового статусу Підкарпатської Русі. Зокрема, Вступний закон до Конституційної хартії в ст. 2 визначав, що закони сойму території Підкарпатської Русі, як і закони ЧСР, не повинні суперечити Конституційній хартії, її частинам і законам, які змінюють або доповнюють її, а приймати рішення з цього приводу буде Конституційний суд.

У Конституційній хартії, у свою чергу, в §3 були сформульовані правові норми, що регулювали структуру державного устрою Чехословацької республіки й місце Закарпаття в ньому:

«1. Територія Чехословацької республіки творить єдине й неподільне ціле, кордони якого можуть змінюватися тільки конституційним законом.

2. Невід'ємною частиною того цілого є, на підставі добровільного приєднання згідно з договором між головними союзниками і тими, що об'єдналися, державами, з одного боку, і Чехословацькою республікою, з іншого, підписаного в Сен-Жермені ан Ле 10 вересня 1919 р., самоврядна територія Підкарпатської Русі, яка буде мати найширшу автономію, сумісну з єдністю Чехословацької республіки.

3. Територія Підкарпатської Русі має власний сойм, який обирає свою президію.

4. Сойм Підкарпатської Русі є правомочним видавати закони в справах, які стосуються мови, освіти, релігії, а також в усіх тих, які можуть бути передані в його відання законами Чехословацької республіки. Закони, прийняті соймом Підкарпатської Русі, затверджуються президентом республіки і публікуються в спеціальному збірнику за підписом губернатора.

5. Підкарпатська Русь буде представлена в Національних Зборах відповідною кількістю представників (сенаторів) згідно з виборчою системою Чехословаччини.

6. На чолі Підкарпатської Русі є губернатор, який призначається президентом Чехословацької республіки на пропозицію уряду і відповідальний також перед соймом Підкарпатської Русі.

7. Чиновники Підкарпатської Русі будуть обиратися по можливості з місцевого населення.

8. Подобиці, що стосуються права обирати і бути обраним до сойму, визначаються окремим законом.

9. Закон Національних Зборів, який визначить кордони Підкарпатської Русі, складатиме частину Конституційної хартії».

Отже, Чехословацька республіка, згідно з її конституцією, виступала централізованою (унітарною) державою, в якій лише Підкарпатська Русь мала дістати самоврядність. Іншим землям республіки – Богемії, Моравії, Сілезії, Словаччині – автономні права не надавалися.

Третя складова Конституції ЧСР – Закон про принципи мовного права – також містила положення, що регулювали цю сферу суспільних відносин у Підкарпатській Русі. У §6 цього закону зазначалося: «Соймові, створеному на території Підкарпатської Русі, надається право врегулювати питання про мову для цієї території способом, сумісним із єдністю Чехословацької держави (ст. 10 Сен-Жерменського договору). До часу, поки таке врегулювання не здійснюється, застосовується цей закон із врахуванням особливих правових умов цієї території». Це означало, що в Підкарпатській Русі так звана чехословацька мова тимчасово набувала статусу «офіційної державної мови», хоча права національних меншин застережувалися, наприклад, зобов'язаннями прокуратури республіки «формулювати публічне звинувачення проти звинуваченого, який говорить іншою мовою, також і цією мовою, а при нагоді тільки цією мовою».

Загалом Конституція Чехословацької республіки, на думку фахівців, була однією з найдемократичніших у Центральній Європі і забезпечувала своїм громадянам винятково широкі права і свободи, узаконені в главі 5. Це насамперед рівність усіх людей перед законом, незалежно від мови їхнього спілкування, національності, віросповідання; свобода особи і майна, тобто право поселятися на будь-якій території, набувати нерухомості та здійснювати там діяльність, що приносить прибуток у межах загальноправових норм; недоторканість житла; свобода друку, зборів і право збиратися мирно і без зброї та створювати товариства; право петицій; таємниця листування; свобода викладання і совісті, свобода висловлення думок тощо. Основний Закон ЧСР передбачав також наявність органу контролю в особі Конституційного суду, склад і механізм функціонування якого регламентувався Законом про Конституційний суд, ухваленим Національними Зборами 9 березня 1920 р.³⁹

Щодо Закарпаття, то, згідно з Конституцією ЧСР, воно, по-перше, у державно-правовому плані одержало де-юре автономні права, передбачені Сен-Жерменським мирним договором. По-друге, конституційне законодавство створило досить досконалий механізм гарантій вільного розвитку національних і релігійних меншин. До останніх у Підкарпатській Русі належали не тільки русини-українці (62% усього населення), а й угорці (17,2%), євреї (13,4%), німці (1,8%), румуни та представники інших національностей⁴⁰.

По-третє, і найголовніше, поширення на Закарпаття дії конституційного законодавства ЧСР принесло на цю українську землю демократичний політичний режим з усіма його правовими інститутами. Права і свободи громадянина, багатопартійність і плюралізм, парламентаризм і принцип поділу влади – усе це, раніше невідоме місцевому населенню, увійшло в життя краю в перші роки після приєднання до Чехословац-

чини і поклато початок політизації та соціальної структуризації закарпатського суспільства, становленню в ньому елементів та інститутів громадянського суспільства.

На підставі Конституції ЧСР 26 квітня 1920 р. уряд видав розпорядження «Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі», яким скасовувалася Директорія, юридично закріплювався інститут Цивільного управління, а замість посади адміністратора вводилися посади губернатора та віце-губернатора. У цьому розпорядженні, зокрема, зазначалося, що «на чолі Підкарпатської Русі є тимчасовий губернатор, що призначається президентом Чехословацької Республіки за пропозицією уряду на термін, встановлений Сеймом Підкарпатської Русі».

5 травня 1920 р. тимчасовим губернатором Підкарпатської Русі був призначений Г.Жаткович, а віце-губернатором – чеський урядник П.Еренфельд. Якщо між губернатором і віце-губернатором виникали розходження, то їх розв'язання покладалося на празький уряд. Загалом, за винятком посад губернатора (ним призначався представник місцевого населення) і віце-губернатора (ним ставав чеський урядовець), структура і повноваження державної адміністрації на Закарпатті майже не відрізнялися від таких в решті регіонів республіки⁴¹.

Процес удосконалення системи державного управління в Чехословаччині з метою її уніфікації на території всієї республіки тривав й надалі. Він завершився ухваленням 14 липня 1927 р. Закону ЧСР «Про організацію політичного управління», згідно з яким держава складалася з чотирьох земель: Чехії, Моравії-Сілезії, Словаччини і Підкарпатської Русі. Скасовувалися жупи, утворювалися нові округи, а на чолі земель стояли земські президенти та створювалися представницькі органи – земські заступництва (збори). У Підкарпатській Русі вони склалися з 12 обраних і 6 призначених членів. Після цієї адміністративної реформи Земля Підкарпаторуська (офіційна назва) стала звичайною, четвертою провінцією ЧСР, що складалася з 13 округів, а ті – з 130 нотаріальних районів⁴². На активні протести проти централізаторської політики влади на Закарпатті місцевих політичних діячів, страйки робітників краю празький уряд не звертав уваги.

Отже, замість конституційно узаконеного самоврядування на Закарпатті почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління. По-перше, були обмежені права губернатора та законодавчого органу – сейму: губернатор не призначався чи обирався сеймом, а іменувався президентом ЧСР за поданням уряду. Виконавча влада належала віце-губернаторові, посаду якого обіймала особа чеської національності і яка практично була довіреною людиною президента й уряду республіки. Мабуть, ця суперечність і невизначеність юридичного й політичного статусу Закарпаття були причиною того, що в березні 1921 р. Г.Жаткович подав прохання про відставку з посади губернатора (незабаром він повернувся до США). Це спричинило хвилю протесту серед громадськості краю. Протягом двох наступних років управління краєм залишалося в руках віце-губернатора Еренфельда, а в серпні 1923 р. на посаду губернатора Підкарпатської Русі було призначено амбітного закарпатського діяча А.Бескида – голову русофільської Центральної народної ради і Руської народної партії Пряшівщини. Тоді ж новим віце-губернатором був призначений лідер чеської аграрної партії на Підкарпатській Русі А.Розсипал, який зосередив у своїх руках всю повноту влади і став активним провідником празької політики в краї.

По-друге, не додержувалося й конституційне положення про комплектування державної служби в краї переважно місцевими фахівцями: роздутий адміністративно-управлінський апарат Підкарпатської Русі (20 тис. чиновників) на 70-80% складався з чеських і словацьких урядників, хоча чехи і словаки становили лише близько 4% населення Закарпаття. У 1922 р., наприклад, три з чотирьох жупанатів краю (Ужгородський, Мукачівський і Берегівський) очолювали особи чеської національності, серед 19 окружних начальників було лише 3 русини, правління жупанатського уряду в Мукачеві в 1927 р. складалося з 23 чехів, 7 русинів і 4 угорців, у Президії Цивільного управління в Ужгороді працювало 12 чехів і 2 русини і т. д.⁴³ На це були, як слушно відзначають фахівці з історії Закарпаття, як об'єктивні чинники – відсутність місцевих управлінців і освічених кадрів, зокрема достатньої кількості гуманітарної й технічної інтелігенції, – так і суб'єктивні – прагнення центральної влади якнайшвидше інтегрувати Підкарпатську Русь до чехословацького суспільства⁴⁴.

По-третє, певною дискримінацією населення Закарпаття в політико-правовому сенсі була відсутність його представників у Національних зборах ЧСР, утворених на основі Конституції в квітні 1920 р.: лише в березні 1924 р. закарпатці вперше взяли участь у виборах до парламенту республіки. Спостерігалися й інші порушення конституційних прав закарпатців. Наприклад, під час проведення перепису населення в грудні 1930 р. чехословацькі урядовці здійснювали тиск на закарпатців під час визначення ними своєї національності. Чинилося також насильницьке запровадження чеської мови в державних установах, школах краю тощо.

Ці недоліки в становленні й функціонуванні державно-політичної системи ЧСР на Закарпатті сприяли активізації суспільно-політичного руху в краї, який у ході поступових демократичних перетворень у політичній, культурній і соціальній сферах ставав дедалі вагомішим чинником загальнодержавного громадсько-політичного життя. Демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації й структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств та інших інститутів і елементів громадянського суспільства.

Якщо до 1918 р. власних політичних партій на Закарпатті не було, а в 1918 – на початку 1919 р. їхні функції й політичні завдання виконували руські народні ради, то після приєднання краю до Чехословаччини кількість політичних партій зростала досить швидко. У 1921 р. на Закарпатті діяло 18, в 1922 р. – 22, а напередодні перших для закарпатців парламентських виборів 1924 р. – 30 політичних партій (за останніми даними, кількість зареєстрованих урядовими інстанціями партій, що діяли в краї у різні роки протягом міжвоєнного періоду, становила 47). Певна частина з них були дочірніми організаціями, або філіями, чеських і словацьких партій, решта діяли як організаційно самостійні, регіональні партії, що захищали інтереси винятково населення Закарпаття і формувалися головню за національною ознакою та соціальним станом⁴⁵.

Процес розбудови політичних партій був доволі хаотичним і зумовлювався деякими особливостями політичного життя в складі Австро-Угорщини, а згодом Угорщини, а також багатонаціональним складом населення та його слабкою структурованістю, складністю взаємин, політичних і національно-культурних поглядів, притаманних не-

численній і недостатньо розвиненій місцевій інтелігенції, міжконфесійною боротьбою та церковно-політичними відносинами. Не випадково головною відмінністю партійних програм були їхні протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання на Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (автохтонні), проросійські й проукраїнські. Разом із тим наявність великої кількості партій на Закарпатті у міжвоєнний період слід розглядати не лише як свідчення плюризації суспільства і дезінтеграційний чинник політичного життя, а й як певний показник його демократичності. До того ж диференціація політично активного населення Закарпаття супроводжувалася багатьма змінами і поворотами: безперервний процес виникнення, зближення, об'єднання партій і водночас розпаду політичних об'єднань і блоків був характерною ознакою політичного життя краю.

На початку 1920-х рр. ХХ ст. розгорнули свою діяльність насамперед такі політичні партії: Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (з 1921 р. Крайова комуністична організація Підкарпатської Русі – складова частина Комуністичної партії Чехословаччини), Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (дочірня організація Чехословацької аграрної партії), Карпаторуськая трудова партія, Руська хліборобська (землеробська) партія, Підкарпатський землеробський союз (згодом – Автономний землеробський союз), Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі, Народно-Християнська партія, Партія угорського права, Угорська партія дрібних землевласників, Угорська християнсько-соціальна партія, Соціалістична єврейська партія, Єврейська громадянська партія, Сіоністська партія, Єврейська консервативна (ортодоксальна) партія та деякі інші нечисленні партійні утворення й групи⁴⁶. Вони відзеркалювали строкатий національний, соціальний й релігійний склад закарпатського суспільства і, як у Чехословацькій республіці загалом, де налічувалося близько 50 політичних партій, були показником високого рівня політичного плюралізму. Але провідну роль у суспільно-політичному житті краю відігравали 8-10 партій різної політичної та національно-культурної орієнтацій.

Яскравим показником впливу політичних партій на населення Закарпаття і водночас його залучення до політичного життя стали вибори до чехословацького парламенту, які протягом 20-х рр. проводилися на Підкарпатській Русі тричі – у 1924, 1925 і 1929 рр.

У перших виборах до парламенту ЧСР, що відбулися в квітні 1920 р., населення Закарпаття участі не брало, однак, згідно з виборчим законом республіки, вибори в краї мали бути проведені не пізніше 90 днів після чеських виборів, тобто не пізніше кінця липня 1920 р. Утім, чехословацька влада довго не наважувалася на ці вибори, посилаючись на політичну незрілість закарпатського суспільства. Після довгих зволікань і на рішучу вимогу політичних сил Закарпаття вибори були призначені на березень 1924 р. Передвиборна кампанія на Закарпатті тривала два місяці й була досить активною. Політичні партії з агітаційно-пропагандистською метою використовували засоби масової інформації (ними на цей час видавалося понад 50 газет і журналів), провели близько 450 зборів, а також партійні конференції, на яких були прийняті передвиборні програми політичних партій. Вони зводилися головно до таких вимог: надання широкої автономії краєві, підвищення заробітної плати, ліквідація безробіття,

проведення земельної реформи, зниження податків, гарантування свободи слова, друку тощо⁴⁷.

До участі в парламентських виборах на Закарпатті було допущено 13 кандидатських списків від різних політичних партій і блоків. Роль урядової коаліції відігравав Аграрний блок, який підтримали чимало регіональних партій Закарпаття. У ролі активної опозиції виступала комуністична організація та угорські націоналістичні партії, а самостійно йшов на вибори лише Автономний землеробський союз.

Результати перших парламентських виборів на Закарпатті були дещо несподіваними. Абсолютну перемогу (майже 40% голосів) на них дістали комуністи: з 13 обраних членів Національних зборів від Підкарпатської Русі шестеро – Й.Гатті, І.Мондок, М.Сидоряк, М.Терек, І.Боднар і І.Локота – належали до крайового осередку КПЧ. По два парламентарі було обрано від Народно-соціалістичної партії (А.Гагатко і І.Цурканович), Угорської народної партії (А.Корлат і Ф.Єгрі), Автономного землеробського союзу (А.Куртяк і Ю.Фельдеші) і лише один – від Аграрної партії (Й.Камінський)⁴⁸.

За рік, 15 листопада 1925 р., через кризу коаліційного режиму в ЧСР були достроково проведені нові парламентські вибори. Їхні результати на Закарпатті підтвердили високий авторитет серед виборців лівих партій. Комуністи, зокрема, хоч і втратили майже 25 тис. голосів порівняно з 1924 р., але знову дістали переконливу перемогу – майже 31% виборців віддали за них свої голоси. Соціал-демократи набрали 7,4% голосів. Водночас підсумки виборів показали зростання авторитету серед закарпатців аграрної партії та Автономного землеробського союзу, які одержали значно більше голосів, ніж у 1924 р. – відповідно 14,2% проти 6,4% і 11,6% проти 8,4%⁴⁹.

Результати виборів до парламенту в 1924 і 1925 рр. на Закарпатті, коли за опозиційні уряду партії було віддано відповідно 60% і 54% голосів, викликали упереджене ставлення празького уряду до політичного життя в краї, де виявилось дуже багато невдоволених чехословацьким урядуванням і на чолі сильної опозиції опинилася комуністична партія. Уряд ЧСР змушений був частково переглянути свою політику на Закарпатті, посилити, зокрема, свої зусилля щодо розв'язання соціально-економічних і національно-культурних проблем краю. Партії урядової коаліції, особливо аграрна, виявили помітну активність серед місцевого населення в пошуках підтримки й політичних партнерів напередодні наступних парламентських виборів, що відбулися у 1929 р. До речі, 1925–1929 рр. були найуспішнішими в плані господарського розвитку (найвищий приріст національного продукту, найнижчий відсоток безробітних, стабілізація матеріального становища робітників, середніх підприємців і селян), політичної стабілізації (домінація аграрної партії) і зміцнення парламентсько-партійної системи в історії міжвоєнної Чехословаччини, і це не могло не позначитися на настроях її громадян.

Тому не випадково на виборах 1929 р. на Закарпатті перше місце за кількістю голосів виборола провідна партія урядової коаліції – аграрна (29,1% голосів), яка, зокрема, спромоглася заручитися підтримкою русофільських діячів і партій краю. Комуністи з 15,2% голосів опинилися лише на четвертому місці, поступившись також національним демократам і «Руському блоку» (об'єднанню чотирьох регіональних партій на чолі з Автономним землеробським союзом), які здобули по 18,3% голосів виборців⁵⁰. Загалом, як зауважив відомий дослідник історії Закарпаття П.Магочі, ре-

зультати виборів 1929 р. в цьому краї показали, що «зусилля Праги досягти політичної консолідації завершилися успіхом... Уперше (й востаннє) на виборах до Національних зборів блок проурядових партій здобув більшість у 54% голосів»⁵¹.

Аналізуючи результати парламентських виборів на Закарпатті в 20-х рр. ХХ ст., слід відмітити досить високий відсоток – 14,6 – абсентеїзму (неучасті у виборах) населення краю у співвідношенні з загальнодержавною кількістю, де цей показник становив лише 8,6%. Це свідчило про досить низький рівень, порівняно з іншими регіонами, політичної активності закарпатців. Разом із тим участь понад 250 тис. з них у трьох парламентських виборах сприяло становленню на Закарпатті зачатків політичної культури на засадах демократії і плюралізму, формуванню парламентських традицій на цій українській землі⁵². Залучення населення Закарпаття до парламентської системи ЧСР давало змогу місцевим політичним лідерам легально здійснювати діяльність, спрямовану на розв'язання тих чи інших проблем краю, набувати молодим партіям досвіду ведення конкурентної політичної боротьби, авторитету в умовах багатопартійності.

За всієї політичної диференціації наприкінці 1920-х рр. у партійній системі ЧСР і її складовій частині – Підкарпатській Русі, у суспільно-політичному житті республіки загалом витворилася стабільність політичних інтересів, орієнтації партій-партнерів і електорату, яка сприяла збереженню й зміцненню демократичного характеру республіки.

Восени 1929 р. у провідних країнах світу спалахнула економічна криза переробництва. Вона не оминула й Чехословаччину, яка на той час встигла ввійти до першої десятки індустриально розвинутих держав світу. У 1932–1933 рр. криза вразила більшість галузей промисловості, що призвело до падіння загального індексу продукції. Рівень промислового виробництва ЧСР у 1933 р. порівняно з 1929 р. становив лише 60,2%⁵³.

Особливо важко криза позначилася на господарстві Закарпаття. Таке явище зумовлювалося нерівномірним розміщенням продуктивних сил у країні (питома вага зайнятих у промисловості на Закарпатті була у 4 рази нижче, ніж у Чехії і в 2 рази – ніж у Словаччині), економічною відсталістю краю. У роки кризи рівень промислового виробництва на Закарпатті був значно нижчим, ніж у чеських землях. Різкий спад, зокрема, спостерігався в провідних у краї галузях промисловості – соледобувній, лісохімічній і деревообробній. Наприклад, із 92 промислових підприємств краю 30 припинили виробництво вже в перші роки економічної кризи. Криза в промисловості Закарпаття тісно перепліталася з аграрною кризою, що виявилось у стрімкому падінні цін на сільськогосподарські продукти. Невпинно зростала армія безробітних: якщо у 1930 р. у містах і селах Закарпаття налічувалося понад 60 тис. осіб, що втратили роботу, то вже у 1932 р. ця цифра сягнула 100 тис. (у ЧСР загалом безробіття охопило майже 1 млн осіб)⁵⁴.

Економічна криза 1929–1933 рр. привела до значних змін в політичному житті. Характер і наслідки цих змін були різними. Якщо в Празі наприкінці 1929 р. було проведено реорганізацію уряду з метою розширення його соціальної бази (за рахунок соціал-демократичної та деяких інших партій) для зміцнення політичної стабільності, то на Закарпатті зміни позначилися насамперед посиленням політичного й національного тиску на місцеве населення з боку чеських урядовців. Це, разом із катастрофіч-

ними наслідками економічної кризи і небажанням Праги надати обіцяну автономію, не могло не викликати різко негативної реакції населення.

Найпереконливішим свідченням небезпечних для Праги змін у політичних настроях закарпатців стали результати виборів до чехословацького парламенту, що відбулися в травні 1935 р. Вони обернулися поразкою уряду ЧСР: 63% голосів у краї зібрали партії, що були рішучими противниками чехословацької влади⁵⁵. Скрутне економічне становище, складна політична обстановка і незадоволення політикою чехословацьких властей відчужували від Праги дедалі більшу кількість закарпатських політичних діячів. У пошуках виходу з кризи та налагодження нормального життя в краї почали переглядати свої концепції та програми дій наявні політичні партії, створювалися нові.

Отже, згубні наслідки економічної кризи, що зумовили різке погіршення становища основної маси населення і призвели до різкого загострення соціальних суперечностей, прихід до влади в Німеччині фашистів і посилення антидемократичних і профашистських тенденцій у самій Чехословаччині, а головне – постійне зволікання Праги з питанням надання автономії краю та її втручання в національно-культурне життя закарпатців – усе це істотно вплинуло й на внутрішньополітичне становище Закарпаття у 1930-х рр., значно прискорило поляризацію суспільно-політичних поглядів різних політичних сил та угруповань і призвело до радикалізації громадсько-політичного життя, поширенню античехословацьких настроїв серед переважної більшості населення краю.

Ситуація докорінно змінилася в другій половині 1930-х рр., коли, з одного боку, на Закарпатті відбулася радикалізація громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку та реалізації автономних прав краю й зростання античеських настроїв серед місцевого населення, а з другого – в Європі загострилася міжнародна обстановка і політична криза напередодні Другої світової війни, у центрі якої опинилася Чехо-Словаччина, до якої висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави і насамперед Німеччина, що розгорнула активну кампанію з її внутрішньої і зовнішньої дестабілізації. Усі зусилля керівників ЧСР не змогли зберегти її від небезпечно наростаючої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували демократичну Чехо-Словаччину і стабільність у Центрально-Східній Європі загалом, дедалі більше потурали експансіоністській політиці фашистської Німеччини, що прикривалася гаслом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 березня 1938 р.

На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої вплинуло на поширення автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Закарпатті. Незабаром політика потурання Німеччині з боку Великобританії та інших великих держав Європи, готовність Угорщини та Польщі взяти участь в античехословацькій акції підштовхнули А.Гітлера до рішучих дій. Спровокувавши спочатку напруження на німецько-чехословацькому кордоні, він домогся скликання 29-30 вересня 1938 р. міжнародної конференції в Мюнхені за участі керівників урядів Великобританії, Франції, Німеччини та Італії, яка задовольнила ультимативні німецькі вимоги щодо ЧСР: до рейху, зокрема, було приєднано високорозвинену Судетську область, де мешкало понад 3 млн німців. Польща на початку жовтня дістала Тешинську Сілезію. На початку листопада 1938 р. за рішеннями Пер-

шого Віденського арбітражу південну частину Словаччини та найрозвиненіші райони Закарпаття було передано Угорщині. Чехо-Словаччина втратила третину території з населенням 5 млн осіб і 40% промислового потенціалу. Зраджена союзниками країна опинилась у стані глибокої політичної кризи.

5 жовтня 1938 р. на знак протесту проти політики диктату та розвалу Чехо-Словаччини пішов у відставку з посади президента республіки Е.Бенеш. Цим поспішили скористатися словацькі та закарпатські автономісти. Спершу словаки, а тоді закарпатські русини-українці проголосили автономію, і Прага змушена була затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехословацька республіка припинила своє існування. Наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини ввійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Цей короткотривалий період увійшов в історію як час розбудови карпато-української державності, активної, хоч і неоднозначної, за оцінками й результатами діяльності автономних урядів краю⁵⁶.

7. Карпатська Україна

Утворення Карпато-української держави стало наслідком передусім багаторічної боротьби й різнобічної діяльності патріотичних сил краю в усіх сферах суспільно-політичного життя. Водночас значний вплив на суспільно-політичні процеси в Європі взагалі, Чехо-Словаччині та Карпатській Україні зокрема справляв міжнародний чинник. Адже короткочасне існування Карпатської України збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни: вона була багато в чому породжена саме міжнародною кризою, стала одним із її наслідків. Утім, як слушно підкреслює М.Вегеш, «незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке вибороло автономні права і будувало свою державність у союзі з чехами і словаками»⁵⁷. За переконанням В.Маркуся, «юридичний статус Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр. далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала у процесі розвитку»⁵⁸.

Отже, 11 жовтня 1938 р. в Празі було затверджено перший автономний уряд Закарпаття – Раду Міністрів Підкарпатської Русі. Цій події передували суттєві зміни в суспільно-політичному житті краю, зокрема компромісні домовленості між представниками основних політичних партій, що входили до двох блоків (орієнтацій) – русофільського (Центральна руська народна рада, Автономний землеробський союз, Руська національно-автономна партія) і українського (Перша Українська народна рада, Соціал-демократична партія).

Ще 21 вересня 1938 р. вперше представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію щодо створення автономної адміністрації на Закарпатті, яку було вручено